

השנה המעצבת 1937-8

מסע לאירופה - ערב השואה, ולארץ ישראל, 11 שנה לפני קום
המדינה - רשמים ופגישות

(פרק מן חביוגרפיה) רשם וערך מפני משה דיוויס שלמה סנת.

ב-1937 הייתי כבר מבוגר לפי החוק האמריקני - בן 21 שנה. גילי, איפשר את הפשרת המילגה של 500 הדולר, שקיבלתי מקרן לינה סקולוב, ושהייתה מוקפאת זה שנה. המילגה מימנה את ראשית לימודי הדוקטורט שלי בארץ-ישראל. זה שנים אחדות הייתה לסי חברתי, ועתה ארוסתי. לא ירחק הזמן ונינשא. לימודי בבית המדרש למורים מטעם בית המדרש לרבנים באמריקה היו מאחרי. בפרק הזמן של שנה, שנותר לי עד שיכולתי להשתמש במילגה, למדתי באוניברסיטת קולומביה לקראת התואר מוסמך, וצברתי 20 נקודות מתוך 30, שהכשירוני להתקבל כתלמיד מחקר באוניברסיטה העברית בירושלים. גדלתי במרכז היהודי הגדול בעולם - ניו-יורק. ואף-על-פי-כן, לא חשתי עדיין כבן העולם הגדול. העדר תחושה זו, לא היה לאמיתו של דבר, מיוחד לי. במידה רבה היה הדבר אופייני לבני אמריקה כולה - יבשת מרחקת עדיין מאד, בשטח ובמנטליות, מאירופה. כיהנתי כנשיא הסתדרות הנוער העברי, והשתתפתי בדרך קבע בכסאונה העברי "ניב". כתבתי מאמרים עיוניים בכתב העת, כיאה ל"מנהיג" ולמי שהריח ריח אקדמיה. עדיין לא יצאתי לא רק מתחומי ארצה"ב, גם את גבולות מדינת ניו-יורק לא עברתי מעודי.

אולי יותר מכל, סימל את ה"פרובינציאליות", או את מצבנו הכלכלי בבית - הרי לא מצאצאי בית רוטשילד אנוכי - גליל גדול של נקניק סלאמי שליווה אותי כמעט חודש מתחילת דרכי בניו-יורק, ביוני 1937, על סיפונה של האונייה "קווין מרי". מן הגליל הזה, שהלך והצטמק, הייתי קוצץ פרוסות לא עבות, כל-אימת שהגיע הזמן לפרנס את גופי ותאבוני הבריאים בבשר.

אחרי בגרות בארצה"ב, המתאוששת משנות המשבר והנהגית מן ה"ניו-דיל" של רחובולט, וילדות ונעורים בחמימות של משפחה, תנועת נוער ומוסד לימודים יהודי מכובד, עמדתי להיקלע עתה לאווירתה של אירופה הסוערת - ערב מלחמת העולם השנייה, ולהתוודע אל יהדות מזרח אירופה, הנתונה לרדיפות ואינה חשה שקרוב זמן השמדתה. לאחזר מכן, עמדתי להגיע לאזור סוער למדי, שדווקא המלחמה עברה עליו בשקט יחסי - ארץ-ישראל, שהייתה שרוייה בעיצומם של מאורעות 1936 - 1939, המכונים "המרד הערבי".

את התחושה הלא נעימה, שבסך הכל אני מעין בן-כפר-נחות דרגה,

שהגיע לכרך הגדול ולמרכז העולם, העניקה לי בוורשה גברת ממשפחה יהודית עליתיסטית. היא שאלה אותי - אך למעשה ניחשה את התשובה החיובית לשאלתה - אם אין אני בנו של חיט. לא כיחשתי ואישרתי את ניחושה, ואף ציינתי שה"שניידער" - אבי, הקים משפחה טובה, ואף דאג שלילדיו ינתן חינוך יהודי וכללי מעולה. התלבטתי אם לספר לה, אך התאפקתי ולא עשיתי זאת, מפני כבודו של אבי, שלפני צאתי לשנת ההשתלמות, מסר אבי לידי 100 דולר. הוא אמר לי אז: "כשנולדת פתחת חשבון בחברת ביטוח ומסרתי להם עשרה סנטים בכל שבוע, כדי שתוכל לקבל את הכסף בהגיעך לגיל 21". האצילה הוורשאית העירה, ולא בחביבות יתרה, שרק החייטים, ובעלי המלאכה דומים להם, עזבו את אירופה והיגרו למדינת קולומבוס. פירוש הדבר היה שהטובים כמותה נשארו באירופה. ברכות הימים, הגיעה אלי הידיעה המרה, שגורלה היה כגורל רוב יהודי פולין - היא סיימה את חייה כעבור שנים אחדות במחנה השמדה.

אהיה צמא בשעה חמש

גברת זו, הייתה בשבילי בבחינת יוצאת-דופן ביהדות השורשית והדויה של פולין, שלמדתי להכיר בשהותי הקצרה באותה ארץ. הפגישות עם המערב היו מביכות ומשונות עוד יותר. למי שלא מכבר היה נער, וטרם בקע לחלוטין מקליפתו, כאיש המבקש תמיד את אחיו היהודים על-פי נטייתו, התיידדתי כאשר שייטה "קווין מרי" באוקיינוס האטלנטי עם יהודי אנגלי-מיסטר קליין. התברר שלשנינו - לי ולידידי המבוגר יותר מבריטניה הגדולה - מצע משותף של זיקה לדברים שבדת. חברי החדש העניק לי את החומש בתרגום אנגלי, במהדורתו של הרב יוסף הרץ, רבה הראשי של בריטניה באותה תקופה (חניך ארה"ב). החומש הזה, היה בעיני מתנה יקרה. ידידותנו, לא הייתה ידידות חולפת, המסתיימת כאשר מגיעה האנייה אל מחוז חפצה, והיא נמשכה גם בלונדון. כאשר עברנו יחד על פני חנות, שמכרו בה "קוקה קולה" בפעם הראשונה באותה שנה בלונדון, מיהרתי לרוות בו את צמאוני. הצעתי למיסטר קליין לנהוג כמותי ותגובתו הייתה - אהיה צמא רק בשעה חמש.

ערב של רעב בחברת מתרגם ספר תהילים

כעבור כמה ימים הגעתי לציריך שבשוויץ. בתום ליבני היה נדמה לי שציריך כולה לבשה חג לכבוד הקונגרס הציוני. הכל בעיר כחול-לבן, כצבע הדגל הציוני. אח"כ התברר לי שתכלת ולבן הם צבעיו היחודיים של הקנטון.

חוויה מכבידה ומטרידה מאוד שעברה עלי העידה על תאבוני הבריאה. בקרון, בדרך לישיבת הפתיחה של הקונגרס, הכרתי יהודי נכבד ועתיר נכסים

ושמו רדולף סונבורן. כמוהו - כמוני, היה היעד העיקרי לנסיעתנו הקונגרס הציוני. כשהסתיימה ישיבת הפתיחה של הקונגרס, הזמין סונבורן את יידו הצעיר, דהיינו אותי, לבוא אל מלונו ולסעוד עימו ארוחת ערב. ההזמנה הייתה דבר בעיתו כי הייתי רעב למדי. את גליל הסלאמי רציתי לשמור לימים הבאים של הנסיעה, במקומות שלא אוכל למצוא בהם אוכל כשר.

התברר, שהצלחתו של הידיד החדש אינה עומדת רק בתחום החומר. שלא כידירי מבריטניה, שהכרותי עימו עמדה בסימן החומש, קשורה הייתה נפשו בספר תהילים. קשורה עד כדי כך, שהאיש תירגם את הספר כולו, תרגום חדש, לאנגלית. למולי הרע נאותי, בגלל נימוסי, להאזין ב"חפץ-לב" לפרקים מן התרגום החדש. אולם ספרו של נעים זמירות ישראל, הוא הארוך בספרי התנ"ך. וגם אם התנהלה הקריאה בדילוגים מסוימים, הייתה זו פרשה מייגעת, וקריאת התרגום נמשכה מ-8 בערב עד-11 בלילה. סוף סוף, הגיעה שעתה של הארוחה, אולם משטילפן המארח מחדרו אל מסעדת המלון, התבשר שהמסעדה נעלה כבר את שעריה, ואך מעט מזון נשאר בה. לשבחם של השוויצרים דאו, יש לציין שהם שקדו לרצות את אורחיהם. על אף השעה המאוחרת, איתרו במסעדה מזון כלשהוא, ושלחו אל שני אנשי הרוח שאריות סלטים, שמכחינת תאבוני לפחות, היו בכחינת קומץ שאינו משביע את הארי.

הריב על חלוקת ארץ-ישראל בקונגרס הציוני בציריך

כנשיא הסדרות הנוער העברי, באתי לציריך כדי להיות משקיף בישיבות הקונגרס הציוני - המוסד העליון של התנועה הציונית. על הפרק עמדה שאלה שהסעירה את הרוחות, אולי עוד יותר מההצעה להנחיל טריטוריה ליהודים באוגנדה שבאפריקה, שהסעירה את היהודים בתחילת המאה. הפעם, כשיהדות אירופה נתונה למשבר ורדיפות, ובעיקר יהדות גרמניה בשלטון היטלר, ובארץ-ישראל משתוללים המאורעות, הועלתה על סדר היום ההצעה לחלק את ארץ-ישראל. ליהודים, הוצעה מדינה בחלק זעיר מן הארץ. ירושלים, שהתנועה הציונית נקראת על שמה, לא נכללה במדינה היהודית המוצעת. הדילמה הייתה איומה, האם לא לוותר ולחכות למימוש מלא של החלום הציוני, או שמא להתפשר, ולהבטיח מקלט למאות אלפי יהודים נרדפים בגולה, ואולי ישכין שקט שם, בארץ-ישראל.

בפעם הראשונה הייתי עד ראייה למחלוקות פנימיות בתנועה הציונית שפילגו את צירי הקונגרס. הרביזיוניסטים, שדגלו בארץ ישראל שלמה, משני עברי הירדן, היו באותה תקופה מחוץ לתנועה הציונית. דווקא תנועת השומר הצעיר המתונה, הייתה נגד החלוקה - היא דגלה במדינה דו-לאומית. הוויכוח חצה בדרך-כלל מפלגות, בתוכן הציונים הכלליים, שהיו ציבור פלורליסטי

לחלוטין, הם היו מפולגים בין חסידי וייצמן שתמכו בתוכנית, למתנגדיו, ששללו אותה מכול וכול. במפא"י, נימנה בן-גוריון האקטיביסט דווקא עם המצודדים בחלוקה, בעוד ידידו ושותפו להנהגה, ברל קצנלסון, התנגד לה בתוקף.

אף לולא היה הנושא שעל הפרק אקטואלי כל-כך, ונוגע עד לציפור נפשה של האומה, היה הקונגרס הציוני באותה עת, במחצית הראשונה של המאה העשרים, מעצם מהותו, עניין מרתק ומסעיר. נפגשו בו יהודים מרוב תפוצות ישראל, (אך לא מבריה"מ, שכידוע השלטון הסובייטי ניתק את יהודיה מאזיחיהם ברחבי העולם). הרדיו לא היה מפותח, טלוויזיה הייתה חלום רחוק, והאפשרויות לקנות דעת, ולהנות מכלי התקשורת היו מצומצמות. על-כן מילאה התוועדות כזאת תפקיד של פרלמנט, ולהבדיל, אירוע חברתי-לאומי ו"משחק" גם יחד. לא יפלא איפוא, שנאומים ערכו שעות מספר, התקבלו בעין יפה ובקריאות ביניים, שתרמו לחימום האווירה ואף לצד השעשוע שבהתכנסות.

הנאום לבש "פראק" ועל נעלי בית

מכיוון שבאתי מן הפרובינציה האמריקנית, התפלאתי במקצת כאשר ראו עיני את יצחק גרינבוים, מנהיג דגול, רב-זכויות ונמרץ של יהודי פולין והתנועה הציונית, לבוש פראק, כמיטב מסורת החידור של הפרלמנטים הציוני, שהנהיג הרצל, אך...געול נעלי בית. את פליאתי, הבעתי באזני ידידי המבוגר ועתיר הניסיון, שהזמין אותי לשבת על-ידו במקום מובחר. מר סונרבו הסביר שכניראה גרינבוים עומד לנאום נאום ארוך, והוא רוצה להרגיש כמו בבית. ואמנם הנאום נמשך שעות על גבי שעות. נואם אחר, איש חביב כרסני משהו, תלמיד חכם, בנו של הנציב מוולוז'ין, ומנהיג ציוני ותיק, היה הרב מאיר ברלין (אחרי קום המדינה החליף את שם משפחתו לבר-אילן). הוא התנגד בחריפות לתכנית החלוקה, נאם, כמקובל בפאתוס, כשהוא מסתייע בפסוקי תורה ומאמרי חז"ל. בר-הפלוגתא שלו, ששילח לעברו כל הזמן קריאות ביניים, ואשר גם הוא הוציא מאמתחתו שלל פסוקים נאים וקולעים מאוצר ספרותנו, היה הפרופסור יחזקאל יהודה, יליד ירושלים. הוא בא לקונגרס מליסבון, אשר באוניברסיטאות שלה הורה את מדעי המזרח. אליבא דאמת, נהניתי מאוד מחילופי הדברים שבין תלמידי החכמים הרתוציים. הצד ההומוריסטי שבהתנצחויות היה כרוך בעקיצות הדדיות, המלוות אנגב בעננני כרס בזמן הוויכוח. לבסוף פקעה סבלנותו של הרב ברלין, והוא הפגיע בפרופסור יהודה להניח לו להמשיך את נאומו בשקט, באומרו לו "בידישי: 'וועלען מיר זיך דעבאטירען שפייטער' - נתווכח אור-כך.

אברהם יוסף שטיבל מארחני בחודו

התוצה הבאה, בירת פולין - ורשה, שבה עשיתי למעלה משבעים, הייתה מן הפרקים הקובעים בחיי. ורשה הייתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר באירופה, בכמות - 350 אלף יהודים, ואיכות - מרכז של חי דת, חינוך, תרבות, כלכלה וציבור יהודים. יהודי פולין היו נתונים לרדיפות המשטר בתחום המדיני והכלכלי. הדמוקרטיה לא חגגה באותן שנים בפולין והממשלה קיימה יחסי ידידות עם המדינה הגרמנית השכנה. שלטונות פולין רצו להיפטר מן היהודים, והאנטישמיות לא הייתה עניין של השלטונות בלבד. יהודי פולין, שנפשו עייפה מעוני ואפליה, ביקשו לעזוב את הארץ. אבל, שערי ארץ ישראל וארזה'ב ולמעשה כל מדינה בעולם, היו סגורים בפניהם, או שהכניסה הייתה מוגבלת במכסות מחזיקות.

המזמין והמארח הפורמלי שלי היה אברהם יוסף שטיבל הידוע, שאותו הכרתי בזמן ביקוריו בארזה'ב. נפגשתי עימו בפעם הראשונה בעניין הירחון "ניב", שהוציאה לאור הסתדרות הנוער העברי. הוא התעניין מאוד בעבודתנו, ותמך בכל גיליון וגיליון. בשומעו שמתכוון אני להגיע לאירופה ולהשתתף בקונגרס הציוני, הציע לארח אותי בוורשה. כשהגעתי לתחנת הרכבת בוורשה ניגש אלי אדם ושאל לשמי. כשהתוודענו איש לרעהו, הסתר שהוא אחיו של אברהם יוסף. לצערו, שהה המארח שלי בארזה'ב באותו זמן. כמעט נפלו פני מרוב תדהמה, והאח שהבחין בכך הרגיעני: "אל תדאג, אחי הכן בשבילך מלון חשבון בנק לכל צרכיך ואפילו דרושקה (עגלה) עומדת בחוץ להוביל אותך למלונך". כך התאפשר לי לחיות בוורשה כתייר אמריקני אף-על-פי שסגנון זה היה זר לאורח חיי.

שלמה דיקמן - מוורשה דרך סיביר לארץ-ישראל

בימי שהותי בוורשה, ביליתי עם חוקרים דגולים, ובהם חוקר הבית השני, מנחם שטיין, שניספה בשואה, עם אישי ציבור ועיתונאים. אך גולת הכותרת של ימי הקצרים בוורשה, הייתה הידידות האמיצה שנקשרה ביני לבין שלמה דיקמן. הוא היה אז בן עשרים, צעיר ממני בשנה, וגאון, פשוטו כמשמעו. על אף גילו הצעיר, הספיק לתרגם מעברית, שבה שליטתו הייתה שלמה בתבליית, (את התנ"ך ידע בעל-פה) אל שפת אמו ותרבותו הפולנית, את שירי ביאליק וטשרניחובסקי. חרץ מזה, הצטיין בשליטתו ביוונית קלאסית. הוא היה עלם שמה, חביב ונעים-הליכות, המעורה היטב בחיי ורשה היהודית והלא יהודית. כמי שבא מאמריקה, וועותי לשמוע כיצד דיקמן, שמבחינה אינטלקטואלית היה משכמו ומעלה, היה חייב בעת לימודיו באוניברסיטה, להיות מגודר, יחד עם חבריו הסטודנטים היהודיים, ב"תחום המושב" של הספסלים, שהוקצו

באוניברסיטאות של פולין לסטודנטים היהודים.

כעבור שנתיים פרצה המלחמה. דיקמן התגלגל לברית-המועצות. 15 שנה היה הצעיר העדין כלוא בגולאגים סובייטים בסיביר, שריו בקור וברעב ומעסק בעבודות כפייה. שנים אחדות העברתי מידי חודש בחודשו כסף לחברת "Care" כדי שתשלח חבילות מזון וציוד להחיות את נפשו של שלמה. הודעות ואישורים שהחבילות הגיעו אל יעדן, לא הגיעו. ואמנם במשך הזמן התברר שהחבילות שימשו אמתלה להאשים את דיקמן בריגול לטובת ארה"ב. כעבור שנים אחדות, הודיעה לי חברת "Care" שאין עוד למי לשלוח את החבילות.

בשנות הארבעים, הופיע בארה"ב לקסיקון על חכמיה היהודיים של פולין. בלקסיקון לא פסחו על דיקמן, אף-על-פי שהיה צעיר לימים. הופיעו שם תאריכי לידתו ופטירתו (ב-1945). כמו כן, הוערך פועלו כראוי.

מעולם לא השלמתי עם אובדנו של דיקמן. פעם, הערתי את לטי, אשתי, באמצע הלילה ואמרתי לה, (היא לא הכירה את דיקמן ורק שמעה את סיפורי עליו), דיקמן חי! כעבור שנים התברר שלא היתה זו הזוית לילה.

הפגישה הבאה כעבור כ"ב שנה

ב-1959, זמן קצר לפני עלייתי לארץ, התקשר אלי הרב כהנא, רבו של "יוניסד ניישן סינגוג" בניו-יורק. הוא סיפר לי שחזר זה עתה מוורשה, ועימו דרישת שלום משלמה דיקמן. הוא ציין ששלמה מתהלך בוורשה הקרה בביגוד קיץ - אחרי סיביר, היה לדיקמן חם למדי בוורשה. עוד נימטר לי שדיקמן אמר לרב: "התקשר אל משה דייוויס, הוא ידע להעלות אותי לארץ".

מיד עם עלותנו ארצה, פגשתי בירושלים את שגריר ישראל בפולין, כתריאל כץ, ז"ל. כץ סיפר לי שדיקמן היה מורה לעברית של ילדיו, והביע התפעלות מאושר ידיעותיו. כמו כן נודע לי שגדול החוקרים, גרשון שלום, נועד לא מכבר עם דיקמן בוורשה. בשיחת טלפון עם הפרופסור שלום, חזרה והובעה ההתפעלות מחזיון דיקמן. השלושה, כץ שלום ואנוכי הודרנו לפעול, וכעבור חודשים מספר היה שלמה דיקמן לתושב ירושלים.

לפני שהלכנו, רעייתי לטי ואנוכי, לבקר את משפחת דיקמן (הוא היה נשוי ואב לבן), בפעם הראשונה בירושלים, עלעלה לטי באלבום המשפחתי, ומצאה שם תמונות של משפחת דיקמן שצילמתי בוורשה, ב-1937 - עשרים ושתים שנה קודם לכן. בתמונות נראו אחיו של שלמה ואמו האהובה. כשנמסרו לו התמונות, פרץ שלמה בזעקת אימים "אמא, אמא!" זאת הייתה הפעם הראשונה שראה את דיוקנה מאז ספטמבר 1939.

שלמה התערה היטב בחיי הארץ. הוא היה מתרגם בכיר של מיטב יצירות יוון הקלאסית לעברית, חכה על עבודתו בפרס ישראל. שלמה לימד תרבות קלאסית באוניברסיטת חיפה. הוא היה מקובל מאוד בחברת אנשי הרוח של ירושלים, דומה שהגיע אל המנוחה והנחלה.

פעילותי בירושלים, היתה קשורה בין היתר, בחוג של עם-ישראל בבית הנשיא. אחת הפגישות של החוג בזמן כהונתו של הנשיא, שיז שזר, הוקדשה ליהודי ברית-המועצות. דיקמן שהשתתף בפגישה תיאר בצורה מזעזעת את האכזריות והטירוף ששלטו ברוסיה בימי שלטון האימים של סטאלין. אשתו של עסקן קומוניסטי, שהעלילו עליו עלילה, באה לבקר אותו בגולאג, וירקה בפניו בשל "אשמתו". מסתבר שהאמינה בעלילה שטפלו בבעלה.

השנים בגולאג השאירו בדיקמן את רושמן. כמו בפולין, בימים הטובים שלפני המלחמה, היתה גם זריחתו בארץ קצרה ומתאורית. לכו לא עמד לו, ואחר שנים מעטות, נמנית עם המלווים את שלמה דיקמן אל מנוחתו האחרונה בירושלים.

יריקה באניה

בדרכי מוורשה אל נמל קונסטנציה שברומניה, שממנו עתיד הייתי להפליג לארץ ישראל, עברה הרכבת בגרמניה. אף-על-פי שהדרכון האמריקני היה נכס, השאירה בדיקת הדרכונים במינכן, בידי לובש מדים נאציים, טעם לא נעים, גם אם התנהלה באדיבות ובנימוס. בקונסטנציה נפרדתי מאחד מידידי הנאמנים שעמד לימיני לא אחת - גליל נקניק הסלאמי.

באנייה שהסיעה אותי לארץ, ייחרתי זמן לקריאה של הברית החדשה (בתרגום עברי), בפעם הראשונה בחיי. כל אימת שהייתי לומד, נהגתי לחבוש כיפה לראשי, וכך נהגתי גם הפעם, לשמחת ליבו של יהודי חרד קשיש, לבוש בבגדים מסורתיים. אותו יהודי סבר, על פי מתכונת הספר, ששקוע אני בלימוד התנ"ך. אף-על-פי-כן, ביקש לוודא מה באמת אני קורא, והציץ מעבר לכתפי. משהתברר לו מה טיבו של הספר בו קורא הצעיר חבוש הכיפה, ירק עלי בזעם.

שני אנשים עברים ניצים

הרושם הראשון מארץ ישראל, בערב ראש השנה תרצ"ח, כאשר דרכה רגלי סוף סוף על אדמתה, לא היה מלהיב. מוצאי ניכר היה היטב מבגדי, וכל אמריקניי הריהו עשיר. על-כן גרמה נוכחותי לקטטה בין שני נהגי מוניות בנמל חיפה על הזכות להובילני במכוניתם. נזכרתי בפסוק "שני אנשים עברים ניצים".

לא התקררה דעתם, עד שזרקתי לעברם את שני הדולרים שבארנקי, והטחתי כלפם בעברית: חלקו ביניכם את הכסף האחרון שנשאר לי.

וכאן התחולל השינוי, ונראה היה שארץ ישראל מקבלת אותי בסבר פנים יפות. נוכח המחווה הנרגזת שלי התעשת אחד משני הנחגים ואמר לי: "אני אקח אותך לכל מקום שאתה רוצה ללכת". וכיוון שנהג מונית עומד בדיבורו, היה עליו לקחתני לתל-אביב, לביתו של חברי המבוגר, שמעון חלקין, שהכרתיו בעת שהותו בארה"ב. הוא שימש אז מורה לאנגלית בבית ספר תיכון בתל-אביב. אחרי קום המדינה היה ראש המורים והחוקרים של הספרות העברית באוניברסיטה בירושלים. נוסף לכל אלה, היה מן הנכבדים בסופרים, המשוררים והמתרגמים העבריים. בבית משפחת חלקין, (לא אשכח את אדיבותה ועזרתה של אשתו מיני) הצטיידתי בכסף למימון התשלום לנהג המונית ולתחילת שהותי בארץ. חג ראש השנה התקרב, ונהג המונית מיהר להסיעני אל מלון במרכזה של ירושלים, עיר מגורי בתשעה החדשים הבאים.

נסיעה על גבי אופנוע בראש-השנה

התאקלמותי בארץ-ישראל ובירושלים בירתה, החלה תוך פחות מיממה אחרי שהגעתי לנמל חיפה. בשכונת בית-הכרם, פרבר גנים מבוסס או בסוף מערבה של ירושלים, גרה משפחת כנוביץ, שהופקדה בידה המילגה בת 500 הדולר שלי. החלטתי לבקר את המשפחה ולהודיעה על בואי בעיצומו של חג ראש השנה. צעדתי מערבה ברגל, אך בהגיעי לפרשת דרכים פניתי ימינה במקום שמאלה. למזלי תפס אותי בטעותי צעיר יהודי רוכב אופנוע. הוא דלק אחרי ודרש במפגיע, על-אף קדושת החג, שאעלה על אופנועו. הצעיר אמר לי בחיוך שממילא כבר ניצלתי מן הגהינום באותו יום. התברר שעשיתי את דרכי היישר לכפר של פורעים ושמו ליפחא, שהיה ידוע כקן מרצחים. כאמור, הגעתי לארץ-ישראל בעיצומם של מאורעות הדמים. ואם מדובר בהגנה, אוסיף מעשה אחר. כעבור תשעה חדשים, כשעמדתי לשוב לארה"ב, ביקשנו לטי ואנוכי לבקר בשבת במוזיאון הארכיאולוגי על שם רוקפלר, שזה עתה נפתח מול שער הורדוס, בליבו של אזור מאוכלס בערבים. יום קודם נרצח יהודי ליד השער ובגופתו התעללו באכזריות. כשהגענו אל האזור הרגיש, עצרו בעדנו שני שוטרים בריטים חמושים בנשק. היו אלה שני Bobbies אמיתיים. מששמעו על מחוז הפצנו התנדבו לשמור עלינו וללוותנו עד למוזיאון. כשהגענו לשם, שאלו אותנו באדיבות בריטית כמה זמן בדעתנו לשהות במקום. ואומנם, כאשר סיימנו את הסיור במוזיאון, המתינו לנו בשער שני השוטרים, ונשארו עימנו עד שהגענו לאזור שלא הייתה סכנה להלך בו.

"Bobbies" אחרים הזכורים לי לטובה, נשאלו על-ידי בראשית שהייתי בירושלים, כיצד להגיע אל רחוב הרמב"ם בשכונת רחביה. השוטרים הסבירו לי באדיבות שעלי להיות מודע להבדל בשמות שני חכמי ספרד הדגולים,

הרמב"ם והרמב"ן, שלזכר שניהם יוחזו רחובות סמוכים בשכונת רחביה.

יום הכיפורים תרצ"ח בכותל המערבי

פזות חביבים ומסבירי פנים היו השוטרים הבריטיים על-יד הכותל המערבי. ביום הכיפורים תרצ"ח, התפללתי ברחבת הכותל המערבי, שהייתה אז סימטה צרה ביותר, שהבדילה בין הכותל לבין משכנות עוני בהם התגוררו ערבים שמרצאם מדרום אפריקה. ביום הקדוש הזה הצטופפו במקום הצר מאות אנשים. לפני סיום תפילת נעילה, ניכרו במקום תכונה ומתת. השוטרים הבריטיים שהיו מוצבים בשתי סוכות השמידה, עמדו הכן. העילה הייתה האיסור שחל על היהודים שם לתקוע בשופר. האיסור פגע ברגשותיהם של היהודים, אך מידי שנה הוא הופר על ידי אנשי אצ"ל. במקום היתה מתחוללת מהומה, והשוטרים הבריטיים היו עוצרים את התוקע. גם הפעם כבכל שנה קמה מהומה, ואחריה התרוקנה הסימטה. במקום נותרנו רק אני ויהודי קשיש. "לשנה הבאה בירושלים" אמר הקשיש בקול רם. "מדוע לא הוספת ירושלים הבנויה", שאלתי. השיב הזקן: "כל עוד מתרחשים דברים כאלה, הזו תקרא ירושלים הבנויה?"

בבוקר בישיבה, ואחר הצהריים באוניברסיטה

חי בירושלים התמסדו. מידי בוקר נסעתי ל"מכון הארי פישל לדרישת התלמוד" בשכונת הבוכרים שבצפון העיר. הגעתי אל ישיבה זו בהמלצת מורי ורבי בבית המדרש לרבנים בניו-יורק, הרב אליעזר אריה פינקלשטיין, משום שבראשו עמד המלומד הגדול שאול ליברמן, מגדולי חכמי התלמוד וחוקריו בדורות האחרונים. הוא היה בקי גם במקורות היווניים, ובנוסף גם פדגוג מופת.

כאשר נכנסתי בפעם הראשונה אל אולם הישיבה הרגשתי לא בנוח. בחדר אחד הצטופפו יותר מארבעים מלומדים ולמדו גמרא בניגונים. לא כולם שנו את אותה סוגיה. בשבילי, מאחר ולא למדתי בעבר בישיבה, ואמון הייתי על ספריות שקטות, היה הרעש באולם מחריש אזניים, מלווה בתחושת אנדרלמוסיה. דעתי חלשה, ולרגע קל הססתי אם אוכל להחזיק מעמד במקום זה.

הרב ליברמן חילץ אותי מן המצוקה. הוא העבירני לאולם הסמוך של בית הכנסת, שהיה גדול פי כמה מחדר הלימוד. נוסף על כך דאג שאחד מבחורי הישיבה המצטיינים, הרב ריגר, לימים דיין בואיפה, ילמד איתי וידריכני. שאול ליברמן היתנה עימי תנאי אחד, והוא שמיד יום אעבור לזמן קצר אל אולם הישיבה ואהיה לשעה קלה אחד מחבורת הלומדים שם. לא חלפו שלשה חדשים, והתרגלתי להתרכז בלימודי בכל מצב, וגם כאשר רעמו המכונות

שתיקנו את הכביש הסמוך, לא הפריע לי הדבר כהוא זה.

בשעות אחר-הצהריים, העתקתי את מקום לימודי אל האוניברסיטה העברית בהר-הצופים. עם מורי נימנו אישים דגולים, מן המיתולוגיה של האוניברסיטה העברית: פרופסור שמואל הוגו ברמן (שבדירתו הייתי בן-בית), ופרופסור חיים יהודה רות מן החוג לפילוסופיה, שידעו להסביר בפשטות את הסוגיות הסבוכות ביותר; חוקרי התנ"ך והבלשנים, הפרופסורים משה צבי סגל, טורצ'ינר). מורי ורבי שלימד אותי היסטוריה יהודית(נפתלי הירץ טור-סיני חדשה, היה הפרופסור בן-ציון דינור (דינבורג), לימים שר החינוך השני של מדינת ישראל. הפרופסור דינור היה המדריך של עבודת הדוקטור שלי יחד עם הפרופסור יצחק בער והפרופסור יוסף קלויזנר.

בין פרופסור קלויזנר לביני נקשרה ידידות. לא פעם הוזמנתי לשיחות בבית, שהצטיין בספרייתו העשירה, בשכונה הדרום מזרחית תלפיות (לא רחוק מביתו של ש"י עגנון). בפתח הבית היו חקוקות המילים: יהדות ואנושיות.

לשיעורים של פרופסור קלויזנר היה ייחוד משלהם. בימים רגילים, אם היו כאלה, נפתח השיעור בכתיבת הביבליוגרפיה על הלוח בידי הפרופסור הקשיש. קלויזנר, עשיר הידע, היה רושם בביליוגרפיה נרחבת בשפות עברית, גרמנית, רוסית, צרפתית, איטלקית וכו'. הפרק הזה בשיעור לא היה לפיכך קצר. פעם, כאשר מילא קלויזנר את הלוח בביבליוגרפיה, פרץ צחוק בין התלמידים. הוא הגיב על כך בהתנצלות, וביקש מן התלמידים למחוק מאחד המאמרים שבביבליוגרפיה את התואר פרופסור, כיוון שבאותה שנה שבה פורסם המאמר, היה כותבו עדיין דוקטור.

אינו כותב בשבת

הקשר עם פרופסור קלויזנר נמשך גם לאחר שחזרתי לארה"ב. כאמור, נימנה קלויזנר עם שלושת החוקרים שאישרו את עבודת הדוקטורט שלי על יסודות התנועה הקונסרבטיבית בארה"ב, יהדות אמריקה בהתפתחותה. בדרך-כלל היה הטופס שקלויזנר עבר עליו מלא סימונים ותיקונים. קלויזנר היה חסיד הכתיב המלא, ואילו אני לא הקפדתי תמיד בכך. אולם, היו מקומות בדיסרטציה ובהם עשרות עמודים נקיים מתיקונים של הפרופסור קלויזנר. בהערה בגוף הטקסט ציין הפרופסור שאת הפרקים האלה קרא בשבת, ובשבת אין הוא כותב.

בשנות השלושים, לא היו לימודיו של סטודנט יהודי מארה"ב באוניברסיטה שעל הר הצופים חיון נפוץ. כשרצתה האוניברסיטה לעשות לעצמה תעמולה, וצילמה את כל התלמידים האמריקנים שלה, התברר

שמספרם שלושה בסך-הכל. התמונה, אגב, מאוכלסת יותר, כי מופיעים בה גם אנשי צוות המורים של האוניברסיטה. זכיתי להיות הסטודנט היהודי הראשון מארה"ב, שכתב עבודת דוקטורט בעברית שאושרה באוניברסיטה העברית.

התימני על פי הבאר

באותם חדשים נודמן לי בפעם הראשונה לפגוש בתימנים. הרושם שעשו עלי הם ואורח חייהם היה רב. אחד הראשונים שפגשתי בהם היה שמן, שלא כרוב בני עדתו, שנהג לשבת על-פי הבאר שבחצר הישיבה תחת עץ התאנה. נהניתי לראות לעיתים קרובות את הדמות שכאילו זינקה מן התנ"ך, ואף קראתי עליו את הפסוק "איש תחת גפנו ותחת תאנתו". לאמיתו של דבר, שמר האיש על מחסן נשק של האצ"ל, שהיה במקום.

באוניברסיטה העברית על הר הצופים, היו סטודנטים רבים חברי ההגנה ששמרו בלילות ועסקו בימי המאורעות בפעילויות ביטחון.

הדבר היה ניכר היטב בשיעורים שהתנהלו בשעות הבוקר. אחת לשבוע הייתי רגיל לבוא לאוניברסיטה בבוקר, ולשמוע בשעה 9 הרצאה של הפרופסור מרדכי קפלן, שיסד מאוחר יותר את התנועה הרקונסטרוקציוניסטית. רוב הסטודנטים היו מגיעים לשיעור אחרי ליל שמירה, עייפים, סתורי בגדים, שיערם ונעליהם מלוכלכים בבוץ.

שיעורים רבים היו נפתחים בדברי הספד

המאורעות הקשים השפיעו על רוח הלימודים. בשיעוריו של הפרופסור קלויזנר, נהגו התלמידים לקדם את פניו בקימה, כשנכנס לשיעור. באותה שנה, היה קלויזנר מבקש לא פעם מתלמידיו שישארו עומדים, והיה משמיע דברי הספד לזכר חללי מאורעות הדמים שנפלו באותו שבוע. בקרב העומדים סמוך אלי באחד ההספדים, זוכר אני את יגאל סוקניק, לימים יגאל דיין, הרמטכ"ל השני של צה"ל. יגאל סוקניק נמנה עם הסטודנטים שהקדישו חלק ניכר מזמנם להגנה. בשעות הערב היו הסטודנטים חוזרים מהר הצופים אל מרכז העיר, בשיירה של מספר אוטובוסים בקו 9, מלווים כאנשי הגנה חמושים בנשק. מתח רב היה משתרר כשהאוטובוס היה עובר ליד בית נשישיבי בפתח השכונה הערבית שיך ג'ראת. לא היה זה חשש שווא. כעבור עשר שנים, ב-1948, טבח הערבים במקום זה 79 יהודים שנסעו בתקופת מצור ירושלים בשיירה ממרכז העיר אל הר הצופים.